

Розділ V

ПИТАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 070.13 (477) «17/18»

О.Ю. Кирієнко
(м. Київ)

ДУХОВНА ЦЕНзуРА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — на початку XIX ст.: МЕТОД ПЕРЕБОРУ ВАРІАНТІВ КОНТРОЛЮ ЗА ІНФОРМАЦІЙНИМ ПРОСТОРОМ

Розглянуто структуру, сутність та механізми діяльності духовної цензури в Російській імперії XVIII — на поч. XIX ст., охарактеризовано намагання влади розробити найоптимальніший варіант контролю за духовними та світськими виданнями. Встановлено, що практика діяльності цензурних комітетів у складі світських і духовних осіб виявилася не ефективною, влада остаточно зрозуміла необхідність чіткого розмежування духовної і світської цензури.

Ключові слова: цензура, духовна цензура, інформаційний простір, Св. Синод, Академія наук, журналістика, книговидання.

Важко уявити можливість існування соціуму без комунікації та передачі інформації. Зміст останньої впливає як на цілі історичні процеси, так і на повсякденні події окремо взятих індивідів. Звісно, роль і вплив інформаційної сфери у суспільстві протягом історичного розвитку людства були неоднаковими. Із розвитком друкованого слова, появою нових способів передачі інформації влада (незалежно від її виду: державна, духовна, політична) усе частіше зверталася до застосування цензури. Під цензурою швидше за все розуміють контроль влади за змістом і розповсюдженням інформації, друкованої продукції, музичних і сценічних творів, творів образотворчого мистецтва, кіно, фото-матеріалів, передач радіо і телебачення, веб-ресурсів, у деяких випадках також приватного листування, з метою обмеження або недопущення поширення ідей і відомостей, визнаних владою шкідливими, небажаними для неї або суспільства в цілому.

Здебільшого, цензура сприймається виключно як негативне соціокультурне явище, спрямоване на придушення, за Пітиримом Сорокіним, «інстинктів свободи», прагнення людини до вільного викладу своїх думок¹. Разом із цим в історії не було суспільства, держави без певного цензурного режиму. Діапазон

дозволеної до поширення та циркуляції у соціумі інформації залежить, як від сутності самого політичного режиму, рівня демократичності влади, так і характеристики самої інформації. Її значна частина може становити державну, військову, економічну таємницю, що, своєю чергою, є об'єктивною основою для цензури. Доки є держава, зацікавлена у збереженні цих таємниць, тобто в обмеженні доступу широких кіл громадськості до певного типу інформації, доти у тому чи іншому вигляді буде існувати цензура. Історична роль і функції цензури неоднозначні. Як регулятор інформаційних потоків, вона служить одним із найважливіших механізмів захисту політичних і моральних підвалин суспільства, здатна перешкодити поширенню в суспільстві аномії, не допустити ексцесів екстремізму, шовінізму, расизму, націоналізму, антисемітизму та інших негативних явищ. Водночас, коли в суспільстві починає проявлятися необхідність здійснення змін раніше звичних відносин, цензура може виявитися серйозною перешкодою на шляху до цих змін. Інтерпретуючи дійсну й уявну новизну відповідно до догматичних установок, цей соціокультурний феномен може гальмувати суспільний розвиток, консервувати застарілі елементи суспільно-політичного та культурного життя.

Першою інституційно й юридично оформленою в Європі, у т.ч. і на теренах України, була духовна цензура. Церква, прагнучи і надалі зберігати свою роль у соціальному житті пізнього середньовіччя та раннього нового часу, відразу спробувала встановити свою монополію над революційним винаходом — друкарським верстатом². Однак вище духовенство не могло протистояти об'єктивному процесу поступового посилення світської влади, секуляризації суспільства. Поява світського книгодрукування призвела до розмежування духовної і світської цензури. Остання набувала все більшої ваги, постійно вдосконалювалися механізми її функціонування, але поряд із цим церква не переставала контролювати духовну та до певного часу і навчальну літературу, відповідну зображувальну продукцію. Через вразливість духовної інформаційної сфери, неприпустимість плюралізму у релігійній догматиці та богослов'ї норми духовної цензури були більш конкретизовані, а структура відповідних органів мала єдиний центр і пряму вертикаль. Поряд із цим для захисту духовно-інформаційної сфери було недостатньо лише внутрішньо-церковних обмежень, механізмів контролю та стримування ересі. У світському законодавстві держави, як правило, було закріплено основоположні повноваження органів духовної цензури, права та обов'язки суб'єктів інформаційно-духовної сфери суспільства, визначено законодавче покарання для порушників норм духовної цензури.

Спочатку в Московській державі, а потім і в Російській імперії інститут цензури був одним із елементів управління багатонаціональною державою, механізмом підтримки непорушності політичного, соціально-економічного, морального укладу. Російська православна церква, яка була одним із стовпів імперії, також потребувала захисту. Власне, ми вже зазначали про те, що історично першим типом цензури була духовна цензура, але з кінця XVIII — початку XIX ст. мова уже йшла про її зовсім новий характер. Цей характер був пов'язаний насамперед із тим, що охороною догматів російського православ'я

були зайняті як церква, так і держава. Перша відповідно забезпечувала інспекційно-виконавчу складову; друга — юридичну. Ця взаємодія держави і церкви в охороні інформаційної сфери були об'єктивно необхідними. Вивчення роботи цього тандему є вкрай актуальним, адже дозволяє вийти на новий рівень знань щодо специфіки інформаційного контролю в Російській імперії, охорони устоїв суспільно-політичного ладу, морально-духовного рівня населення.

Світська і, частково військова, цензури імперської доби досліджувалися у різні історіографічні періоди, чого не можна сказати про історію духовної цензури. Із дослідженням останньої пов'язаний чималий комплекс таких суміжних проблем, як видання шкільної навчальної літератури, переклади Святого письма рідними мовами народів імперії Романових, проповідей, особливості морально-духовного виховання тощо.

У дорадянській історіографії були і спеціальні дослідження спеціальної або відомчої цензури. Це, зокрема, праці по історії військової цензури В. Євгеньєв-Максимова, М. Лемке, Л. Лобка, П. Махрова³, унікальна робота М. Дрізена по історії театральної цензури⁴, праці по духовній цензурі Т. Барсова, О. Котовича, А. Кізеветтера, Є. Остроумова⁵.

Робота Т. Барсова «О духовной цензуре в России»⁶, опублікована на сторінках журналу «Христианское чтение*» у 1901 р., складається з нарисів, де висвітлено історію духовної цензури з XVIII ст. по 1802 р. Попри відсутність у значній мірі авторських оцінок і слабку аналітику, нариси Т. Барсова написані на архівах Св. Синоду та мають унікальний матеріал про утвердження централізованого контролю за церковною літературою, особливості здійснення духовної цензури у період правління Катерини II та Павла I, складнощі у відносинах між центральними органами світської і духовної цензури. Головна ідея праць Т. Барсова — обґрунтувати необхідність духовної цензури та показати роль Св. Синоду в інституалізації централізованого контролю за духовною літературою.

Висвітленням історії духовної цензури протягом XVIII ст. займався також Є. Остроумов, але його праця не була видана і мала вигляд рукопису, яку автор готував як дипломний проект. Про зміст праці та її, загалом, позитивні відгуки ми можемо судити тільки з роботи іншого дорадянського дослідника О. Котовича⁷, який по суті був основним дослідником духовної цензури у дорадянський період. У його масивній праці (9 глав), побудованій за проблемно-хронологічним принципом, висвітлено історію духовної цензури 1799 р. по 1855 р. Нижня хронологічна межа обґрунтована становленням організованої духовної цензури. Під цим дослідник має на увазі створення такої окремої інституції, як Московська духовна цензура. Період в історії духовно-інформаційного контролю до 1799 р. О. Котович називає «розсіяним періодом духовної цензури»,

* Російський православний науково-богословський журнал Санкт-Петербурзької православної духовної академії, почав виходити у 1821 году. Програма видання також передбачала висвітлення духовної історії. Видання журналу було перервано з 1917 р. до 1991 р.

коли цензуру без чітко прописаних повноважень здійснювали представники вищої духовної влади, єпархіальні владики, духовні навчальні заклади, змішані цензурні комітети*. Верхня межа є досить дискусійною, але автор обґрунтовує її смертю імператора Миколи I і грандіозними змінами у суспільно-політичному житті. У роботі О. Котовича висвітлено досить широкий спектр проблем по історії функціонування духовної цензури в Росії протягом першої половини XIX ст.: описано діяльність окремих духовно-цензурних комітетів при духовних академіях (у т.ч. Київської духовної академії), детально розглянуто роботу Св. Синоду як вищої духовно-цензурної інституції, розкрито взаємовідносини духовної і світської цензури, проаналізовано контроль за проповідями, розвитком богословської думки⁸.

Публікація А. Кізеветтера «Краткое изложение духовной цензуры в России», вміщена у 1909 р. у журналі «Русская мысль**», являє собою чи то рецензію, чи то короткий виклад праці О. Котовича. Фактично, вона не містила нічого нового по історії духовної цензури, а лише систематизувала наявні на початок XX ст. наукові знання⁹.

У дорадянській історіографії українських авторів проблема царської цензури і духовної зокрема простежується лише крізь призму антиукраїнських заборонних заходів у працях М. Грушевського, Б. Грінченка, С. Єфремова, В. Науменка, С. Петлюри¹⁰. Певні згадки про необхідність цензурних заборон на українські видання і зокрема на українське Євангеліє, можна зустріти у працях А. Сидорова, С. Щоголева, Т. Флоринського, Н. Фабриканта, які представляли російські шовіністичні кола Києва¹¹.

У радянський період цензура як самостійна наукова проблема залишалася поза увагою дослідників. Її розглядали як частину історії літератури та журналістики і трактували тільки як засіб боротьби самодержавства з революційним рухом, окремими письменниками та публіцистами. Більш предметні згадки про прояви духовної цензури та її вплив на соціокультурний розвиток у XIX ст. містяться у роботах українських учених радянського періоду. Досліджуючи українське книговидання та пресу, В. Бородін, О. Дей, В. Ігнатенко¹² звертали увагу на їх взаємовідносини. В. Бородін детально висвітлив процес розгляду деяких творів Т. Шевченка та його «Букваря» відомством духовної цензури¹³. Серед сучасних дослідників духовної цензури варто назвати російських учених І. Ямлольського, В. Чернуху, Г. Ляліну, В. Розенталя, І. Цимбаєву¹⁴ та ін. Духовна цензура є однією з найменш вивчених форм контролю за інформаційним простором Російської імперії, практично невисвітленою є роль духовної цензури у контролі за відповідною літературою на території підросійської України.

* Органи цензури на місцях, що склалися як із керівництва світських навчальних закладів, так і представників духовенства. Вони спільно перевіряли різножанрову друковану продукцію.

** Щомісячний науковий, літературний і політичний журнал. Видавався у Москві протягом 1880–1918 рр.

Першим цензурним актом на теренах Русі називають «Стоглав» 1551 р. У його окремії главі «О книжных писцах» був прописаний механізм попереднього розгляду вищим духовенством рукописних книг перед їхнім продажем. Також передбачалося провести ревізію наявних рукописних книжок і вилучити ті, що не відповідали офіційному християнському віровченню. На теренах України попередній розгляд православних церковних книг також існував ще з кінця XVI ст. Одна зі статей Берестейської унії застерігала від того, щоб друкарні «нічого без відома єпископів своїх і дозволу їх не друкували», «щоб якісь ересі не множились».

Із підпорядкуванням Української православної церкви московському патріархові 1685 р. стали відчутними і прояви московської духовної цензури на території Гетьманщини. І хоча обраний 1685 р. київський митрополит Гедеон за підтримки гетьмана І. Самойловича клопоталися перед патріархом про право і надалі продовжувати вільне книговидання у Києво-Печерській лаврі, проте у 1689 р. московський патріарх Йоаким наказав монастирським друкарням і переписувальним майстерням Малоросії надсилати йому на попередній розгляд усі новозладжені церковні книги¹⁵. 1690 р. московський собор не визнав твори П. Могили, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського, Є. Славинецького та ін.¹⁶

Протягом останньої третини XVII ст. Російська православна церква також намагалася монополізувати виробництво ікон, інших зображень святих, боротися із поширенням протестантських листівок, старообрядницької літератури¹⁷.

В цілому для рівня переписувальної та видавничої активності другої половини XVII ст. цензурно-контролюючих заходів, ужитих Російською православною церквою, було достатньо. Церковним ієрархам включно до початку XVIII ст. було досить легко контролювати інформаційний потік, адже у країні щорічно виходило лише 1–2 книги релігійного чи богословського характеру. Така ситуація почала докорінно змінюватися вже на початку XVIII ст. Реформи Петра I у геометричній прогресії збільшили змістове наповнення інформаційного простору держави.

Починаючи з XVIII ст. по мірі розвитку журналістики та світського книгодрукування провідна роль у контролі за інформаційним простором Російської держави та її національних окраїн переходить до світської цензури, яку перших здійснював сам Петро I та наближені до нього особи. Першою інституцією світської цензури можна вважати створену Петром I Ізуграфічну палату, на яку імператорським указом покладался контроль за виданням популярного в народі гумористичного часопису «Лубок». Цей указ фактично й ознаменував собою початок становлення законодавства у сфері світської цензури. Розвиток світської цензури ніяким чином не затримував вироблення законодавчої бази духовної цензури. Навпаки, до цього процесу активно долучилася світська влада. 5 жовтня 1720 р. за повелінням Петра I сенатським указом заборонялося друкування церковних книг без дозволу Духовної колегії: «...Никаких книг, ни прежних, ни новых изданий, не объявля об оных в Духовной коллегии и не взяв от оной позволения в тех монастырях (*типографиях Киева и Чернигова* —

уточнення Г.В. Жиркова) не печатать»¹⁸. Водночас спостерігаємо також і перші цензурні обмеження щодо використання у церковному книговидаванні українського правопису. «Ради охрани правохрїрия и единства Восточной Православной Церкви» Петром I було заборонено Св. Синоду друкувати церковні книги «несогласно съ великороссійскими печатями, дабы не могло въ таких книгах никакой въ Церкви Восточной противности проїзойти»¹⁹.

Після смерті Петра I, у 1727 р., остаточно відбувся розподіл функцій між духовною й світською цензурами: духовну цензуру здійснював Св. Синод, а світську — Академія наук²⁰. Єлизавета Петрівна указом від 7 березня 1743 р. конкретизувала: контроль за світською цензурою передавався у відання Сенату, а безпосередню цензуру друкованої продукції здійснювала Академія наук. У ролі цензорів виступали академіки, сам президент Академії наук, академічні конференції²¹. Будь-яких цензурних правил по розгляду світських рукописів протягом першої половини XVIII ст. не існувало, а тому цензори на свій розсуд і смак вносили правки, оголошували вердикти. Із духовною цензурою цього періоду ситуація була іншою: повноваження Св. Синоду у сфері контролю за друкованою продукцією регламентувалися пунктом 5 третьої частини Духовного регламенту 1721 р.^{*}, відповідними указами імператриці Катерини I від 13 липня 1726 р., Петра II від 4 жовтня 1727 р. та Єлизавети Петрівни від 7 березня 1743 р. Загальний їхній зміст зводився до формулювання: «Церковные книги и богословские письма повелено печатать не иначе, как с опробацией Св. Синода и с рассмотрением, нет ли в оных погрешения учению нравственном противного»²². У 1743 р. заборонялося без дозволу Св. Синоду завозити з-за кордону богословську літературу²³.

Епоха правління Катерини II (1762–1796 рр.) у розвитку цензури відзначена двома тенденціями: з одного боку, політикою державного сприяння книговидадню та виданню періодичних видань, а з іншого — посиленням цензурного контролю шляхом вдосконалення діяльності її органів. Так, у вересні 1763 р. імператриця Катерини II видала указ про посилення контролю за розповсюдженням нецерковної літератури на теренах імперії. Згідно з цим указом встановлювалася така структура світських цензурних органів: у Санкт-Петербурзі контролюючі функції покладались на Академію наук, у Москві — на університет, у регіонах — на народні училища, а де їх не було — на місцевих градоначальників²⁴.

* Повна назва: «Регламент або статут духовної колегії» — закон, виданий у формі маніфесту Петром I, який визначав правове становище Православної церкви в Росії. Значна частина закону присвячена визначенню складу, повноважень Синоду, його взаємодії з іншими органами державної влади. Нормативно-правовий акт складався з трьох частин. У 2-й частині визначається коло повноважень Синоду, пов'язаних із загальноцерковними проблемами і церковним управлінням. Визнавалося необхідним активно боротися із забобонами, ретельно перевіряти на предмет відповідності християнського вчення існуючі молитви, видану церковну літературу, здійснювати духовну цензуру, перевіряти відомості про чудеса, що відбуваються від ікон, і т. п.

Контроль за іноземною літературою, що ввозилася до Російської імперії, указом імператриці Катерини II 1780 р. покладалася на новостворений поліцейський орган — Управу Благочиння. Ця управа не тільки перевіряла зміст закордонних видань, але й мала право конфісковувати «предосудительную» літературу, накладати покарання на її розповсюджувачів²⁵.

Події Великої французької революції та не досить вдалий досвід симбіозу світської і духовної цензури протягом XVIII ст. змусили владу розширити норми цензурного законодавства, внести деякі зміни у структурі та взаємодії відповідних контролюючих органів. Якщо з Великою французькою революцією зрозуміло — влада боялася поширення її ідей у російському суспільстві і тому посилювала цензурні норми, то ситуація із симбіозом двох цензур у XVIII ст. вимагає більш детального розгляду.

Від початку розмежування духовної та світської цензури почалися суперечності між їхніми органами щодо повноважень при розгляді рукописів, відмінностей у трактуванні тексту. На ці суперечності в історіографії існує дві протилежні думки. Дорадянський дослідник Т. Барсов наполягає на тому, що в умовах слабкості юридичної бази та недостатнього досвіду діяльності органів світської цензури Св. Синоду доводилося по необхідності замінювати їх, розглядаючи книги не тільки з позицій їх загального спрямування, але й по конкретному змісту окремих частин²⁶. Сучасний дослідник Г. Жирков зазначає, що церква не хотіла випускати зі своєї орбіти світську літературу й з особливим шаленством накидалася на наукові трактати про космос, розвиток Всесвіту, інші видання матеріалістичного спрямування²⁷. Перша суперечність між Академією наук та Св. Синодом виникла у 1727 р. у ході видання астрономічного календаря на наступний рік. Раніше календарі готувалися під контролем церкви, віднедавна право на створення такої продукції отримали світські друкарні і, зокрема, друкарня Академії наук. Остання не встигала виконати завдання у необхідний термін, а тому до складання календаря долучилися посадові особи Св. Синоду та працівники її друкарні. У 1743 р. щодо календаря на поточний рік також виник конфлікт. У календарі, який готувала Академія наук, Св. Синод побачив недопустиме з огляду на церковні канони розміщення різних народних прикмет і забобонів. Із цього приводу Св. Синод направив відповідні зауваження до Академії та Сенату, але сам календар все ж надійшов до споживача. Досить часто у цензурній практиці XVIII ст. траплялися випадки, коли Академія наук видавала певну наукову працю чи історичну пам'ятку (наприклад, літопис), а Св. Синод, наголошуючи на хибно висвітлених релігійних моментах у виданнях, намагався їх затримати. Нерідкими були й відкриті доноси у Св. Синод на авторів книг, опублікованих з дозволу світської цензури, але без відповідного погодження з духовною. Відсутність чіткого визначення предмета розгляду, як духовної, так і світської цензури, породжувала багато суперечок²⁸. Як для науки, так і суспільства в цілому було неприйнятним намагання церковників чинити опір виданню і поширенню наукових праць із фізики, астрономії, біології. Духовенство, апелюючи до Сенату та самодержців, намагалося їх переконати, що деякі видання несуть загрозу для авторитету церкви і сприяють вкоріненню ідей

безбожжя. Проте ми переконані, що і сама церква, і світська влада розуміли: ніякої серйозної загрози для релігійного світогляду і духовності населення імперії космогонічні знання не несуть, адже для більшості малограмотного народу малотиражні наукові праці просто недоступні. Проблема була всередині церкви. Низький освітній рівень рядового духовенства, яке не могло задовольнити інформаційні запити прихожан і доступно розтлумачувати релігійне вчення були основними причинами падіння авторитету церкви у XVIII ст., поширення безбожжя, нігілізму, ересі тощо.

Ситуація неузгодженості між цензурами (ми відкидаємо твердження про їх суперництво) об'єктивно потребувала вирішення. Варто також зазначити, що досить поширеною була практика ситуативного співробітництва Св. Синоду та наукових інституцій, на які покладалися функції по цензуруванню світської книги. Природним було те, що обидві цензури не могли зійтися у підходах до розгляду наукової літератури, але в інших випадках спільний, узгоджений вердикт все ж вдавалося винести. Цьому передували дуже об'ємне міжвідомче листування та значні затрати часу.

З 1780-х рр. з'явилася ще одна обставина, яка змусила реформувати систему духовного і світського інформаційно-цензурного контролю у Російській імперії наприкінці XVIII ст.

1 березня 1771 р. указом імператриці Катерини II іноземцю Гартунгу для видання книг іноземними мовами було дозволено відкрити першу на теренах Російської імперії приватну друкарню. 22 серпня 1776 р. правом завести вільну друкарню скористалися книготорговці Вейнбрехт і Шнор. Їм було дозволено випускати іноземні та російські книжки²⁹. Відповідно до указу 1780 р., діяльність друкарні і зміст випущених нею книг контролювалися делегованими від Синоду та Академії наук наглядачами: «... Дабы в печатаемых книгах ничего предосудительного вкраться не могло, оное поручено в особое надзирание в рассуждение духовных книг определенному от Св. Синода, а светских — Академии наук»³⁰.

15 січня 1783 р. указом імператриця Катерина II дозволила відкривати приватні друкарні по всіх містах і столицях імперії, де друкувати книги як російською, так й іноземними мовами. Згідно з цим указом реєстрацією, контролем за діяльністю приватних друкарень, вивченням змісту виданих ними книг мала займатися вже згадана нами Управа Благочиння³¹.

Дозвіл на відкриття приватних друкарень це був, звичайно, прорив для розвитку книговидавництва. Однак інформаційний контроль, який держава хотіла тримати, постраждав. Російський дослідник Г. Жирков справедливо зазначив, що у державі постала ще більш громіздка і нецентралізована структура цензурного апарату, а чиновники Управи Благочиння були малоосвіченими і не могли адекватно виконувати покладені на них цензорські функції³². Окрім цього, зі сфери контролю за приватними друкарнями виключалося духовне відомство, а далі ніщо не заважало зацікавленим особам видавати літературу релігійного характеру у приватних друкарнях.

По набуттю чинності згаданого імператорського указу Св. Синод звернувся до Сенату з проханням зобов'язати власників приватних друкарень надсилати книги релігійного змісту (у т.ч. і книги, де зачіпаються питання церкви, віри, богословської думки) на перевірку до відомства Російської православної церкви. Спеціально виокремлених духовно-цензурних установ на місцях церква не мала, а тому Св. Синод розпланував такий порядок перевірки книжок: петербурзькі друкарні надсилають на звірку свою продукцію до Св. Синоду, московські — до московської Синодальної контори. Остання здивувалася таким новим функціям і, посилаючись на відсутність спеціалістів-цензорів та належних умов для налагодження контактів із видавцями, перекинула цензурні повноваження на члена контори ставропігійального Заїконоспаського монастиря архімандрита і ректора Московської академії Дамаскіна, префекта цієї ж академії ієромонаха Амвросія. Св. Синод не відхилив запропоновані кандидатури, але відповідальність за зміст, виданих у Москві книг, поклав все ж на Синодальну контору³³.

Відсутність чіткого механізму цензурування світських і духовних видань із приватних друкарень призвела до появи великої кількості літератури, яка не відповідала елементарним цензурним правилам (т.б. «шкідливої» для церкви та суспільної моралі літератури). На цю проблему звернула увагу сама імператриця. Для її вирішення спробували у ручному режимі приставити до найбільших приватних друкарень наглядачів від Синоду та Академії наук³⁴. Очевидно, ці заходи не дали очікуваних результатів, а тому 27 липня 1787 р. іменним імператорським указом приватним друкарням заборонялося друкувати церковні, богословські книги та будь-яку іншу друковану продукцію релігійного характеру. Це право монополюно закріплювалося за друкарнями Російської православної церкви. Аналогічно заборонявся і продаж церковної друкованої продукції приватними книгарнями³⁵.

Монополізація друку релігійної літератури у руках церкви обумовлювала модернізацію видавничої інфраструктури. Це було не так просто, тому Св. Синод зробив одне виключення з правил. Так, 15 вересня 1787 р. він дозволив духовним чинам, настоятелям монастирів та підпорядкованим їм особам свої проповіді, богословські трактати, переклади видавати у приватних друкарнях після обов'язкового попереднього цензурування рукописів Св. Синодом або московською Синодальною конторою³⁶.

Радикальна спроба вирішення проблеми розмежування повноважень органів світської та духовної цензури, а разом із цим і вдосконалення юридичних норм і структури контролюючих органів, бала здійснена в останні місяці правління Катерини II. Імператорським указом Катерини II від 16 вересня 1796 р. передбачалося: 1) створити у містах Петербурзі, Москві, Ризі, Одесі, на Радзивілівській митниці Подільського намісництва цензурні комітети у складі однієї духовної і двох світських осіб; 2) закрити приватні друкарні, залишивши лише ті, котрі створені за погодженням державних органів і виконують їхні замовлення; 3) не видавати жоден із видів друкованої продукції без дозволу на це відповідної цензурної установи; 4) заборонити ввезення закордонної літератури

без подібного дозволу; 5) доручити Св. Синоду та єпархіальним архієреям нагляд за церковними друкарнями. 22 жовтня 1796 р. на виконання імператорського указу Сенат зробив відповідні розпорядження, якими було уточнено склад змішаних цензурних комітетів: духовна особа призначена Синодом; одна цивільна — делегована Сенатом і один учений з Академії наук чи Московського університету; визначено спосіб кадрового формування цензурних комісій; розраховано їхній бюджет. Так, від Академії наук для цензури делегувалося троє вчених (по одному в петербурзький, ризький та одеський комітети), від Московського університету — двоє (відповідно в Москву і на Радзивіллівську митницю)³⁷. Св. Синод, своєю чергою, також склав штатний розпис по цензурним комітетам, обравши освічених і титулованих духовних осіб: у Санкт-Петербурзі делеговано синодального члена преосвященного Гавриїла, митрополита новгородського і с.-петербурзького, в Москву — синодального члена преосвященного Платона, митрополита московського; в Одесу — преосвященного Гавриїла, митрополита катеринославського, на Радзивіллівську митницю — Іонакія, єпископа брацлавського³⁸.

Отже, у 1796 р. було з'єднано два види цензури в одну, професія цензор набула державного статусу. Владі здавалося, що, виключаючи можливість виділення духовної цензури в окреме відомство, вона вирішує посталу раніше проблему неузгодженості у роботі духовної і світської цензури та покращує контроль за інформаційним простором. Однак на практиці через заборону приватного книговидавання, відбулося по суті заморожування розвитку процесу зростання ролі інформації у суспільстві. Імперські чиновники не знайшли поки що адекватного механізму для контролю за видавничою діяльністю. Питання із подальшим реформуванням інституту цензури в Російській імперії залишалося нагальним.

Відкриття декларованих в імперському указі цензурних комітетів також наштовхнулося на ряд труднощів, здебільшого матеріального характеру. На початок правління імператора Павла I (1796–1801 рр.) змішані цензурні комітети були відкриті тільки у Санкт-Петербурзі, Москві та Ризі.

Новий імператор узявся продовжувати реформування інституту цензури. 1796 р. було створено Цензурну раду (спочатку її очолив князь А. Куракін, а потім князь П. Лопухін), що виконувала апеляційну функцію: розглядала усі книги, які були заборонені або вважалися сумнівними за рішеннями місцевих цензурних комісій³⁹.

11 лютого 1798 р. для розгляду закордонних видань були створені додаткові змішані цензурні комітети у Волинській, Подільській, Мінській губерніях, а також при Радзивіллівській митниці⁴⁰. В середині цих установ існували значні суперечності щодо розгляду і трактування текстів рукописів. Не останню роль у цьому відіграла та обставина, що світські цензори отримували у рази більший оклад ніж їх колеги від духовенства. Старання Синоду вплинути на Сенат і зрівняти жалування успіхів не мали⁴¹. Поступова ставало очевидним, що ідея змішаних цензурних комітетів не виправдовує сподівань і не може задовольнити інтереси церкви та держави.

Держава знову повернулася до інституалізації окремої духовної цензури. Насамперед це було пов'язано зі зростанням наприкінці XVIII ст. інтенсивності селянських повстань, однією з причин яких влада вважала послаблення впливу церкви на віруючих. Малограмотні священники своїми проповідями не могли утримати народ від насилля. У зв'язку з цим влада та церква планували активізувати видання духовної літератури і тим самим підвищити рівень проповідування та загального інтелектуально-освітнього рівня рядового духовенства. Для контролю та цензурування видань необхідно було створити окрему духовно-цензурну інституцію. 14 березня 1799 р. вийшло «Положення про духовну цензуру або комісії», за яким духовна цензура передавалася у відання спеціально створеної інституції з офіційною назвою «Заснована в Москві духовна цензура для контролю та розгляду написаних і перекладних книг щодо церкви і церковних вчень». У науковій літературі закріпилася назва Московська духовна цензура. Вона перебувала у підпорядкуванні Св. Синоду. До виходу цього нормативно-правового акту цензурування спеціалізованої церковної літератури, підготовлених до публікації книг Святого Письма здійснювали представники вищої церковної влади, єпархіальні владики, керівники духовних навчальних закладів.

Створена Московська духовна цензура мала займатися як розглядом спеціалізованої церковної літератури, так і всіх видань, де зачіпалися інтереси церкви, християнського віровчення, духовності. У результаті цього відпадала потреба і в існуванні змішаних цензурних комітетів. Однак влада не поспішала їх ліквідувати і відділяти церковний компонент. Навпаки, у 1800 р. ми спостерігаємо нормативно-правові акти, які вносили певне коректування у роботу духовного компоненту змішаних цензурних комітетів. Абсолютна більшість книг духовного змісту і надалі розглядалася змішаними цензурними комітетами аж до їх ліквідації.

Політика імператора Павла I в інформаційній сфері увінчалася указом від 18 квітня 1800 р., за яким взагалі заборонялося ввезення будь-якої іноземної літератури⁴².

9 лютого 1802 р. уже іменним указом імператора Олександра II змішані цензурні комітети були ліквідовані. В указі створення таких органів пояснювалося зовнішніми обставинами, які на початок XIX ст. втратили своє значення. Поряд із цим, у нормативно-правовому акті зазначалося, що п'ятирічний досвід діяльності цих установ не виправдав очікувань у поліпшенні інформаційно-цензурного контролю. Чиновників цих комітетів (як духовних, так і світських) рекомендувалося перевести на роботу в органи, підконтрольні Сенату. Цензурні повноваження ліквідованих комітетів передавалися губернаторам та директорам народних училищ. Без їхнього дозволу жодна книга в Російській імперії не мала права на публікацію. Скасовувалася заборона на організацію приватних друкарень та ввезення закордонної друкованої продукції. Указом було підтверджено чинність заборон 1787 р. на випуск церковних книг приватними друкарнями⁴³.

Ліквідація змішаних цензурних комітетів не викликала особливих розпоряджень з боку Св. Синоду. Він обмежився лише сповіщенням єпархіального

керівництва про структурні зміни у системі духовно-цензурного контролю та доклав деяких зусиль щодо працевлаштування колишніх членів змішаних цензурних комітетів від духовного відомства⁴⁴.

Таким чином, п'ятилітня діяльність змішаних цензурних комітетів не принесла настільки позитивних результатів як того очікували. Стало очевидним, що без окремої духовної цензури контролювати інформаційний простір і здійснювати управління соціумом неможливо. На початку XIX ст. влада, ліквідувавши систему змішаних цензурних комітетів не утворила їм адекватної заміни чим зробила істотний крок назад. Без жодного контролю залишилася закордонна друкована продукція, а губернатори і директори народних училищ без єдиного координаційного центру, нормативно-правової бази та належної кваліфікації не могли повноцінно виконувати покладені на них цензурні повноваження. Російська ж православна церква повернула собі колишні цензурні повноваження і мала змогу вибудовувати власну цензурну політику та реалізувати через утворений спеціальний орган — Московську духовну цензуру. Досвід діяльності органів духовної і світської цензури виявив недостатність юридичної регламентації, показав необхідність більш чіткої структуризації відповідних органів, проведення більш продуманої й обережної політики у сфері книговидання та журналістики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

-
- ¹ *Сорокин П.А.* Социология революции. — М., 2008. — С. 371.
- ² *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX–XX вв.: Учебное пособие. — М., 2001. — С. 7–8.
- ³ *Евгеньев-Максимов В.Е.* Цензурная практика в годы Крымской войны // Голос минувшего. — 1917. — № 11–12. — С. 241–278; *Лемке М.К.* 250 дней в царской ставке 1914–1915. — Мн.: Харвест, 2003. — 448 с.; *Его же.* 250 дней в царской ставке 1916 / М.К. Лемке. — Мн.: Харвест, 2003. — 672 с.
- ⁴ *Дризен Н.В.* Драматическая цензура двух эпох 1825–1881. — М.: Книгоиздательство «Прометей» Н.Н. Михайлова, 1915. — 348 с.
- ⁵ *Барсов Т.В.* О духовной цензуре в России // Христианское чтение. — 1901. — № 5. — С. 691–719; № 6. — С. 966–998; № 7. — С. 110–130; № 8. — С. 238–257; № 9. — С. 390–404; *Котович А.* Духовная цензура в России (1799–1855). — СПб., 1909. — 606 с.; *Кизеветтер А.* Краткое изложение Духовной цензуры в России // Русская мысль. — 1909. — № 9. — С. 23–42.
- ⁶ *Барсов Т.В.* О духовной цензуре в России // Христианское чтение. — 1901. — № 5. — С. 691–719; № 6. — С. 966–998; № 7. — С. 110–130; № 8. — С. 238–257; № 9. — С. 390–404.
- ⁷ Див.: *Котович А.* Духовная цензура в России (1799–1855). — СПб., 1909. — С. 12–14.
- ⁸ Там же.
- ⁹ *Кизеветтер А.* Краткое изложение Духовной цензуры в России // Русская мысль. — 1909. — № 9. — С. 23–42.

¹⁰ Грінченко Б.Д. Тяжким шляхом (про українську пресу). — К., 1912. — 74 с.; Сфремов С.О. Вне закона: к истории цензуры в России // Літературно-критичні статті [упоряд., передмова і примітки Е.С. Соловей]. — К.: Дніпро, 1993. — 351 с.; Науменко В.П. До історії указу 1876 року про заборону українського письменства // Україна. — 1907. — Т. 2. — Кн. 2 (5). — Ч. 1. — С. 135–151; Його ж. Найближчі відгуки указу 1876 р. про заборону українського письменства // Україна. — 1907. — Т. 2. — Кн. 3 (6). — Ч. 1. — С. 249–268; Петлюра С.В. Статті. [упоряд. та авт. передм. О. Климчук]. — К.: Дніпро, 1993. — 341 с.

¹¹ Сидоров А. Печать и печатное дело в Юго-Западном крае. — СПб., 1905. — 24 с.; Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — Киев: Типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о, 1912. — 588 с.; Флоринский Т.Д. Малорусский язык или «украино-русский» литературный сепаратизм. — СПб., 1900. — 234 с.; Фабрикант Н.П. Краткий очерк из истории русских цензурных законов к украинской литературе // Русская мысль. — 1905. — № 3. — С. 78–102.

¹² Бородин В. Т.Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження та документи 1840–1862 роки. — К.: Наукова думка, 1969. — 161 с.; Його ж. Цензурні переслідування творів Т.Г. Шевченка // Шевченківський словник. У 2 т. — К.: Головна редакція УРЕ, 1978. — Т. 2. — С. 330–332; Дей О.І. Книга і друкарство на Україні [За ред. П. Попова]. — К.: Наукова думка, 1965. — 315 с.; Ігнатенко В.А. Історія української преси та її вивчення // Бібліологічні вісті. — 1923. — № 3. — С. 25–26; Його ж. Українська преса (1816–1923): історико-бібліографічний етюд. — К., 1926. — 76 с.

¹³ Бородин В. Т.Г. Шевченко і царська цензура. — К.: Наукова думка, 1969. — С. 65–76.

¹⁴ Див.: <http://www.bogoslov.ru/text/311692.html>

¹⁵ Задорнов А. Церковная цензура: прошлое и перспективы. — Режим доступа: <http://www.bogoslov.ru/text/305703.html>.

¹⁶ Жирков Г.В. Указ. соч. — С. 10–15.

¹⁷ Там же. — С. 13.

¹⁸ Там же. — С. 18.

¹⁹ Див.: Овсієнко О.Ф. Антиукраїнська цензурна політика // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX–XX ст.): Кол. наук. монографія в 3-х част. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. — Ч. 1. — С. 172–200.

²⁰ Жирков Г.В. Указ. соч. — С. 19.

²¹ Там же. — С. 21–22.

²² Барсов Т.В. О духовной цензуре в России // Христианское чтение. — 1901. — № 7. — С. 113.

²³ Задорнов А. Церковная цензура: прошлое и перспективы. — Режим доступа: <http://www.bogoslov.ru/text/305703.html>

²⁴ Жирков Г.В. Указ. соч. — С. 26.

²⁵ Там же. — С. 30–31.

²⁶ Барсов Т.В. О духовной цензуре в России // Христианское чтение. — 1901. — № 7. — С. 110.

²⁷ Жирков Г.В. Указ. соч. — С. 20–21.

²⁸ Див.: Барсов Т.В. О духовной цензуре в России // Христианское чтение. — 1901. — № 7. — С. 120–126.

²⁹ Жирков Г.В. Указ. соч. — С. 25–26.

³⁰ Барсов Т.В. О духовной цензуре в России // Христианское чтение. — 1901. — № 8. — С. 239.

³¹ Сборник узаконений и распоряжений по духовной цензуре. — СПб., 1870. — С. 14–15.

³² Жирков Г.В. Указ. соч. — С. 27.

³³ Барсов Т.В. О духовной цензуре в России // Христианское чтение. — 1901. — № 8. — С. 241.

³⁴ Там же. — С. 244.

³⁵ Там же. — С. 18–21.

³⁶ Там же. — С. 246.

³⁷ Там же. — С. 247–248.

³⁸ Там же. — С. 248.

³⁹ Жирков Г.В. Указ. соч. — С. 31.

⁴⁰ Барсов Т.В. О духовной цензуре в России // Христианское чтение. — 1901. — № 8. — С. 250.

⁴¹ Там же. — С. 253.

⁴² Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. — СПб., 1904. — С. 14–17.

⁴³ Барсов Т.В. О духовной цензуре в России // Христианское чтение. — 1901. — № 8. — С. 256.

⁴⁴ Там же. — С. 257.

Стаття надійшла до редколегії 15.11.2013.

ДУХОВНАЯ ЦЕНзуРА В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ в конце XVIII — начале XIX века: МЕТОД ПЕРЕБОРА ВАРИАНТОВ КОНТРОЛЯ ЗА ИНФОРМАЦИОННЫМ ПРОСТРАНСТВОМ

Рассмотрена структура, сущность и механизмы деятельности духовной цензуры в Российской империи XVIII — нач. XIX в., охарактеризованы попытки власти разработать оптимальный вариант контроля за духовными и светскими изданиями. Установлено, что практика деятельности цензурных комитетов в составе светских и духовных лиц оказалась не эффективной, власть окончательно убедилась в необходимости четкого разграничения духовной и светской цензуры.

Ключевые слова: цензура, духовная цензура, информационное пространство, Св. Синод, Академия наук, журналистика, книгоиздание.

RELIGIOUS CENSORSHIP IN THE RUSSIAN EMPIRE in the late XVIII — early XIX century: SELECTION VARIANTS OF CONTROL BY INFORMATION SPACE

The structure, nature and mechanisms of activity religious censorship's in the Russian Empire in XVIII — the beginning XIX th century were studied, government efforts to develop the best option controls the spiritual and secular publications was describes. We established, that the practice of censorship committee of lay and clergy was not effective. Authorities realized that it is necessary to delineate temporal and spiritual censorship

Keywords: censorship, spiritual censorship, information space, the Holy Synod, Academy of Sciences, journalism, publishing.